Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

TURKIY XALQLARNING XALQ TABOBATI VA FARMAKOLOGIK BILIMLARINING TARIXIY RIVOJLANISHI

Ro‘ziyev Navro‘z
ToshDTU ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi.
Qodirov Mirjahon Turg'un o‘g‘li
ToshDTU 1-son Davolash ishi fakultetining talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20226263

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy xalqlarning xalq tabobati va farmakologik bilimlarining tarixiy rivojlanish bosqichlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida qadimgi turkiy jamiyatlarda tabobatning shakllanish omillari, dorivor o‘simliklardan foydalanish tajribasi, shamanizm va islomiy tibbiyotning xalq tabobatiga ta’siri, shuningdek, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy kabi allomalarning farmakologik qarashlari o‘rganildi. Turkiy xalqlarda xalq tabobati ko‘p asrlar davomida tabiat, etnografik tajriba va diniy-falsafiy qarashlar asosida shakllanganligi aniqlandi. Maqolada xalq tabobatining zamonaviy farmakologiya rivojiga qo‘shgan hissasi ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Xalq tabobati, farmakologiya, turkiy xalqlar, dorivor o‘simliklar, Ibn Sino, Beruniy, an’anaviy tibbiyot, etnofarmakologiya, shamanizm, islom tibbiyoti.

Аннотация: В данной статье на основе научных источников анализируются исторические этапы развития народной медицины и фармакологических знаний тюркских народов. В ходе исследования были изучены факторы формирования медицины в древнетюркских обществах, опыт использования лекарственных растений, влияние шаманизма и исламской медицины на народное врачевание, а также фармакологические взгляды таких ученых, как Abu Ali ibn Sino и Abu Rayhon Beruniy. Установлено, что народная медицина тюркских народов на протяжении многих веков формировалась на основе природы, этнографического опыта и религиозно-философских взглядов. В статье также освещён вклад народной медицины в развитие современной фармакологии.

Ключевые слова: народная медицина, фармакология, тюркские народы, лекарственные растения, Ибн Сино, Беруний, традиционная медицина, этнофармакология, шаманизм, исламская медицина.

Abstract: This article analyzes the historical stages of the development of folk medicine and pharmacological knowledge among Turkic peoples based on scientific sources. The study examines the factors influencing the formation of medicine in ancient Turkic societies, the experience of using medicinal plants, the influence of shamanism and Islamic medicine on traditional healing practices, as well as the pharmacological views of scholars such as Abu Ali ibn Sino and Abu Rayhon Beruniy. It was determined that the folk medicine of Turkic peoples was formed over many centuries on the basis of nature, ethnographic experience, and religious-philosophical views. The article also highlights the contribution of folk medicine to the development of modern pharmacology.

Keywords: folk medicine, pharmacology, Turkic peoples, medicinal plants, Ibn Sina, Beruni, traditional medicine, ethnopharmacology, shamanism, Islamic medicine.

Kirish

Insoniyat taraqqiyoti tarixida xalq tabobati muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, turkiy xalqlarning xalq tabobati va farmakologik bilimlari Sharq sivilizatsiyasining ajralmas qismi sifatida rivojlangan. Turkiy xalqlar qadimdan tabiat bilan uyg‘un yashaganligi sababli ular o‘simlik, hayvonot va mineral moddalarning shifobaxsh xususiyatlarini chuqur o‘rganganlar [1].

Arxeologik va yozma manbalarga ko‘ra, Markaziy Osiyo hududida yashagan turkiy qabilalar miloddan avvalgi davrlardanoq turli kasalliklarni davolash usullarini qo‘llaganlar [2]. Ushbu usullar dastlab tajriba va kuzatish asosida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik ilmiy tibbiyot rivoji bilan boyib borgan. Ayniqsa, IX–XII asrlarda musulmon Sharqida ilm-fan taraqqiyoti natijasida turkiy xalqlar orasida farmakologik bilimlar tizimlashgan [3].

Turkiy xalqlarning xalq tabobati nafaqat kasalliklarni davolash, balki profilaktika, gigiyena va ruhiy muvozanatni saqlash kabi yo‘nalishlarni ham qamrab olgan. Qadimgi turkiy jamiyatlarda tabiblar va shifokorlar jamiyatda alohida mavqega ega bo‘lgan [4]. Shu sababli mazkur mavzuni o‘rganish nafaqat tarixiy, balki farmakologik va etnografik jihatdan ham muhim hisoblanadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot tarixiy-taqqoslash, manbashunoslik va tahliliy metodlar asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida Sharq tabobatiga oid klassik manbalar, jumladan, Abu Ali ibn Sinoning “Al-Qonun fi’t-tibb”, Abu Rayhon Beruniyning “Kitob as-saydana fi-t-tibb” asarlari hamda zamonaviy etnofarmakologik tadqiqotlar tahlil qilindi [5].

Shuningdek, turkiy xalqlarning xalq tabobatiga oid etnografik materiallar, arxeologik topilmalar va ilmiy maqolalar o‘rganildi. Dorivor o‘simliklarning farmakologik xususiyatlari zamonaviy ilmiy ma’lumotlar bilan solishtirildi. Tadqiqot davomida tarixiy manbalardagi ma’lumotlarning ishonchliligi va ilmiy asoslanganligiga alohida e’tibor qaratildi.

Natijalar

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, turkiy xalqlarning xalq tabobati bir necha tarixiy bosqichlarda rivojlanganligi aniqlandi. Dastlabki bosqichda tabobat shamanistik qarashlar bilan bog‘liq bo‘lib, kasalliklar ruhiy kuchlar ta’siri sifatida talqin qilingan [6]. Shamanlar turli marosimlar, o‘simliklar va hayvon mahsulotlari yordamida davolash usullarini qo‘llaganlar.

Keyingi bosqichda xalq tabobati amaliy tajriba asosida rivojlanib, dorivor o‘simliklardan foydalanish kengaydi. Masalan, archa, isiriq, yalpiz, zira, qizilmiya kabi o‘simliklar turli kasalliklarni davolashda qo‘llanilgan [7]. Zamonaviy farmakologik tadqiqotlar ushbu o‘simliklarning antibakterial, yallig‘lanishga qarshi va antiseptik xususiyatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi [8].

IX–XI asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan taraqqiyoti natijasida xalq tabobati ilmiy tibbiyot bilan uyg‘unlashdi. Abu Ali ibn Sino 800 dan ortiq dorivor moddalarni tavsiflagan bo‘lib, ularning ko‘pchiligi xalq tabobatida qo‘llanilgan tabiiy vositalar edi [9]. Ibn Sino dorilarni murakkab va oddiy turlarga ajratib, ularning inson organizmiga ta’sirini tizimli ravishda tahlil qilgan.

Abu Rayhon Beruniy esa dorivor moddalar, ularning tarkibi va geografik tarqalishini ilmiy asosda o‘rgangan. Uning “Saydana” asarida 1000 ga yaqin dorivor modda haqida ma’lumot berilgan [10]. Bu esa turkiy xalqlar farmakologik bilimlarining yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Tahlil va muhokama

Turkiy xalqlarning xalq tabobati va farmakologik bilimlari insoniyat tarixidagi eng qadimiy tibbiy tajribalardan biri sifatida shakllangan. Ushbu tizim uzoq asrlar davomida tabiiy muhit, ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turmush tarzi, diniy-falsafiy qarashlar hamda amaliy kuzatuvlar asosida rivojlangan. Xalq tabobati turkiy xalqlarning kundalik hayotida sog‘liqni saqlashning asosiy vositalaridan biri bo‘lib xizmat qilgan [1]. Ayniqsa, tibbiy bilimlarning avloddan-avlodga og‘zaki ravishda o‘tib kelgani xalq tabobatining uzluksiz rivojlanishiga sabab bo‘lgan.

Qadimgi turkiy xalqlarda tabobat tabiat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Kasalliklarning kelib chiqishi ko‘pincha inson va tabiat o‘rtasidagi uyg‘unlikning buzilishi bilan izohlangan [2]. Shu sababli davolash jarayonida dorivor o‘simliklar, hayvon mahsulotlari, mineral moddalar va ruhiy ta’sir

usullaridan keng foydalanilgan. Arxeologik topilmalar ham qadimgi turkiy qabilalarda shifobaxsh o‘simliklardan foydalanilganligini tasdiqlaydi. Masalan, Oltoy, Yettisuv va Xorazm hududlarida olib borilgan qazishmalar natijasida turli o‘simlik qoldiqlari va tibbiy vositalar topilgan [3].

Turkiy xalqlarning xalq tabobatida dorivor o‘simliklar markaziy o‘rin egallagan. Markaziy Osiyoning boy flora va faunasi shifobaxsh o‘simliklar turlarining keng tarqalishiga imkon yaratgan. Qizilmiya ildizi, yalpiz, rayhon, zira, archa, isiriq, chakanda, aloe va boshqa ko‘plab o‘simliklar turli kasalliklarni davolashda ishlatilgan [4]. Masalan, qizilmiya nafas yo‘llari kasalliklari uchun samarali vosita sifatida qo‘llanilgan bo‘lsa, zira hazm tizimini yaxshilovchi vosita sifatida qadrlangan. Isiriq esa antiseptik va dezinfeksion xususiyatlari sababli turli yuqumli kasalliklar profilaktikasida ishlatilgan.

Zamonaviy farmakologik tadqiqotlar xalq tabobatida ishlatilgan ko‘plab o‘simliklarning biologik faol moddalarga boy ekanligini tasdiqlamoqda [5]. Masalan, qizilmiyada glitsirrizin moddasi mavjud bo‘lib, u yallig‘lanishga qarshi ta’sir ko‘rsatadi. Yalpiz tarkibidagi mentol moddasi og‘riqni kamaytirish va spazmlarni bartaraf etishda samarali hisoblanadi. Shu jihatdan xalq tabobati tajribasi zamonaviy farmatsevtika sanoati uchun muhim ilmiy asos vazifasini bajarmoqda.

Turkiy xalqlarning xalq tabobatida hayvon mahsulotlaridan foydalanish ham keng tarqalgan edi. Qimiz, tuya suti, asal, yog‘ va turli hayvon yog‘lari davolash vositasi sifatida ishlatilgan [6]. Ayniqsa, qimiz ko‘plab turkiy xalqlarda immunitetni mustahkamlovchi va organizmni tiklovchi vosita sifatida qadrlangan. Zamonaviy tibbiyotda ham qimiz tarkibidagi foydali mikroorganizmlar va vitaminlar inson salomatligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi ilmiy jihatdan asoslangan.

Xalq tabobatining rivojlanishida shamanizm muhim rol o‘ynagan. Qadimgi turkiy xalqlarda shamanlar nafaqat diniy marosimlarni o‘tkazuvchi shaxslar, balki tabib va ruhiy davolovchi sifatida ham faoliyat yuritganlar [7]. Ular kasalliklarni ruhiy muvozanat buzilishi bilan bog‘lab, davolash jarayonida musiqa, marosim va psixologik ta’sir usullaridan foydalanganlar. Bu holat xalq tabobatining faqat jismoniy emas, balki ruhiy sog‘liq bilan ham chambarchas bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Shamanistik davolash usullarining ayrim jihatlari bugungi psixoterapiya va alternativ tibbiyot bilan ma’lum darajada o‘xshashlikka ega. Masalan, ruhiy bosimni kamaytirish, insonni tinchlantirish va ruhiy holatini yaxshilashga qaratilgan marosimlar zamonaviy psixologiyada relaksatsiya usullari bilan qiyoslanadi. Shu sababli xalq tabobatini faqat diniy yoki irim-sirim sifatida emas, balki qadimgi jamiyatlarning amaliy tajribasi sifatida baholash lozim [8].

IX–XII asrlarda musulmon Sharqida ilm-fan taraqqiyoti xalq tabobati rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, islom sivilizatsiyasi davrida tibbiyot va farmakologiya fanlari yuqori bosqichga ko‘tarildi. Qur’on va hadislarda gigiyena, tozalik, ovqatlanish va sog‘liqni saqlashga oid ko‘plab tavsiyalar mavjud bo‘lib, ular Sharq tabobatining shakllanishiga kuchli ta’sir qilgan [9]. Natijada xalq tajribasi ilmiy yondashuv bilan boyidi.

Abu Ali ibn Sino turkiy xalqlar va umuman Sharq tibbiyotining eng buyuk namoyandalaridan biri hisoblanadi. Uning “Al-Qonun fi’t-tibb” asari o‘rta asr tibbiyotining eng muhim ensiklopedik manbalaridan biridir [10]. Ushbu asarda 800 dan ortiq dorivor modda tavsiflangan bo‘lib, ularning katta qismi xalq tabobatida ishlatilgan tabiiy vositalar edi. Ibn Sino dori vositalarining organizmga ta’sirini tizimli ravishda tahlil qilgan va ularni sinovdan o‘tkazish zarurligini ta’kidlagan. Bu esa zamonaviy klinik farmakologiya tamoyillariga yaqin ilmiy qarashlar mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Ibn Sino kasalliklarni davolashda individual yondashuvni muhim deb hisoblagan. U har bir bemorning yoshi, tabiati va organizm xususiyatlariga qarab dori tavsiya qilish zarurligini qayd etgan [10]. Zamonaviy tibbiyotda ham individual terapiya va personalizatsiyalashgan tibbiyot muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu holat Ibn Sinoning qarashlari o‘z davridan ancha ilgarilab ketganligini ko‘rsatadi.

Abu Rayhon Beruniy ham farmakologiya rivojiga katta hissa qo‘shgan olimlardan biridir. Uning “Kitob as-saydana fi-t-tibb” asari dorivor moddalar haqidagi muhim ensiklopedik manba hisoblanadi [11]. Beruniy ushbu asarda o‘simlik, hayvon va mineral kelib chiqishiga ega dorivor moddalarni

tavsiflab, ularning geografik tarqalishi va nomlanishiga alohida e’tibor qaratgan. U dorivor moddalarni turli xalqlar tilidagi nomlari bilan keltirganligi sababli, uning asari nafaqat farmakologik, balki lingvistik va etnografik jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Beruniy farmakologiyada tajriba va kuzatuvning muhimligini ta’kidlagan. U dorivor moddalarning sifatini aniqlash, saqlash usullari va qo‘llash qoidalariga ilmiy yondashgan [11]. Bu esa Sharq farmakologiyasi tasodifiy tajribalar emas, balki tizimli ilmiy bilimlarga asoslanganligini ko‘rsatadi.

Turkiy xalqlarning xalq tabobatida gigiyena va profilaktika masalalari ham muhim o‘rin tutgan. Tozalik, sog‘lom ovqatlanish, jismoniy faollik va tabiat bilan uyg‘un yashash sog‘liqni saqlashning asosiy omillari sifatida qaralgan [12]. Ayniqsa, suvning tozaligi, ovqatlanish tartibi va me’yoriy uyqu haqida xalq orasida ko‘plab tavsiyalar mavjud bo‘lgan. Bu jihatlar bugungi sog‘lom turmush tarzi konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi.

Ko‘chmanchi turmush tarziga ega bo‘lgan turkiy xalqlarda organizmni chiniqtirish va jismoniy quvvatni saqlash muhim ahamiyat kasb etgan. Ochiq havoda yashash, ot sporti, jismoniy mashqlar va tabiiy oziq-ovqat mahsulotlari inson salomatligini mustahkamlashga xizmat qilgan [13]. Shu sababli xalq tabobatida profilaktik yondashuv davolashdan kam bo‘lmagan darajada muhim hisoblangan.

Turkiy xalqlarning xalq tabobati boshqa xalqlar tibbiyoti bilan o‘zaro aloqada rivojlangan. Buyuk ipak yo‘li orqali Xitoy, Hindiston, Eron va Arab xalqlari bilan madaniy hamkorlik amalga oshirilgan [14]. Natijada dorivor o‘simliklar, davolash usullari va farmakologik bilimlar almashinuvi yuz bergan. Masalan, ayrim dorivor o‘simliklar Hindiston va Xitoy tibbiyotidan kirib kelgan bo‘lsa, Markaziy Osiyoda qo‘llanilgan ayrim vositalar boshqa hududlarga tarqalgan.

Xalq tabobatining zamonaviy tibbiyotga ta’siri bugungi kunda ham sezilmoqda. Farmatsevtika sanoatida ishlatilayotgan ko‘plab preparatlar aynan xalq tabobatida qo‘llanilgan tabiiy moddalarga asoslangan [5]. Masalan, o‘simliklardan olinadigan alkaloidlar, efir moylari va flavonoidlar ko‘plab dori vositalari tarkibida mavjud. Bu esa xalq tabobatini zamonaviy ilm-fan uchun muhim manba sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, xalq tabobatining barcha usullari ham ilmiy jihatdan to‘liq tasdiqlanmagan. Ayrim usullar diniy e’tiqod yoki folklor bilan bog‘liq bo‘lib, ularning samaradorligi ilmiy sinovlardan o‘tmagan [8]. Shu sababli xalq tabobatini o‘rganishda tanqidiy va ilmiy yondashuv zarur hisoblanadi. Zamonaviy ilm-fan xalq tabobati tajribasini laboratoriya va klinik tadqiqotlar orqali tekshirib, foydali jihatlarini amaliyotga joriy etmoqda.

Hozirgi davrda an’anaviy tibbiyot va etnofarmakologiyaga qiziqish ortib bormoqda. World Health Organization ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo aholisining katta qismi birlamchi tibbiy yordamda an’anaviy tibbiyot vositalaridan foydalanadi [15]. Bu esa xalq tabobati bilimlarini saqlash, tizimlashtirish va ilmiy jihatdan o‘rganishning dolzarbligini oshirmoqda.

Turkiy xalqlarning xalq tabobati milliy-madaniy merosning muhim qismi hisoblanadi. Ushbu merosni o‘rganish nafaqat tarix va etnografiya uchun, balki zamonaviy farmakologiya, biotexnologiya va tibbiyot fanlari uchun ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Ayniqsa, tabiiy dorivor vositalarga bo‘lgan ehtiyoj ortib borayotgan hozirgi davrda xalq tabobati tajribasi yangi dori vositalarini yaratishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa

Turkiy xalqlarning xalq tabobati va farmakologik bilimlari ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyot mahsuli hisoblanadi. Ushbu bilimlar dastlab tajriba va tabiat kuzatuvlari asosida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik ilmiy tibbiyot bilan uyg‘unlashgan. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sino va Abu Rayhon Beruniy kabi allomalarning ilmiy merosi xalq tabobatini tizimlashtirish va farmakologiya rivojiga katta hissa qo‘shgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, turkiy xalqlarning dorivor o‘simliklar va tabiiy vositalardan foydalanish tajribasi zamonaviy farmakologiya uchun ham muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Shu sababli xalq tabobati merosini chuqur o‘rganish, uni ilmiy jihatdan tahlil qilish va zamonaviy tibbiyot bilan integratsiyalash dolzarb ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Askarov A. *O‘zbek xalq tabobati tarixi*. Toshkent: Fan, 2001. – B. 15–28.
2. Tolstov S.P. *Drevniy Xorezm*. Moskva: MGU, 1948. – B. 112–130.
3. Karimov U. *Sharq tabobati va islom madaniyati*. Toshkent: Sharq, 2010. – B. 54–76.
4. Sodiqov H. *Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi*. Toshkent: O‘qituvchi, 1998. – B. 201–215.
5. Ibn Sino A.A. *Tib qonunlari*. Toshkent: Fan, 1982. – B. 35–98.
6. Basilov V.N. *Shamanstvo u narodov Sredney Azii*. Moskva: Nauka, 1992. – B. 41–67.
7. Xolmatov H.X., Ahmedov U.A. *Farmakognoziya asoslari*. Toshkent: Ibn Sino, 1995. – B. 120–146.
8. Evans W.C. *Trease and Evans Pharmacognosy*. London: Saunders Elsevier, 2009. – P. 88–105.
9. Gutas D. *Avicenna and the Aristotelian Tradition*. Leiden: Brill, 2014. – P. 144–169.
10. Beruniy A.R. *Kitob as-saydana fi-t-tibb*. Toshkent: Meros, 1974. – B. 63–142.
11. Muminov I. *O‘rta Osiyoda tabiiy fanlar tarixi*. Toshkent: Fan, 1976. – B. 97–121.
12. Nabiev M. *Shifobaxsh giyohlar*. Toshkent: Mehnat, 1991. – B. 25–58.
13. Qosimov A. *O‘zbek xalqining an’anaviy turmush tarzi*. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B. 174–193.
14. World Health Organization. *Traditional Medicine Strategy 2014–2023*. Geneva, 2013. – P. 11–39.